

Θεοδόσης Πυλαρινός

Διδάσκων Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών

Το Λαύρειο στη Νεοελληνική Λογοτεχνία

Από τις αλλοπρόσαλλες προσδοκίες του *Αθηναίου χρυσοθήρα*
του Μιχαήλ Μητσάκη στο σκληρό αγώνα για την επιβίωση
των *Ξεριζωμένων* του Βασίλη Δασκαλάκη

[...] *Της εποχής [των Λαυρειακών]¹ η ιστορία δεν εγράφη εισέτι, ίσως δε [...] και δεν θα περιέλθω εις γνώσιν των μεταγενεστέρων ή εκ συγκεχυμένων τινών θρύλων, αορίστως και εν περιλήψει, έγραφε ο Μιχαήλ Μητσάκης το 1890 στο διήγημά του «Εις Αθηναίος χρυσοθήρας».² Ήξιζεν [...], συνεχίζει, πλήρης και λεπτομερής να περισωθή διά ν' αποτελέσει μίαν των ωραιότερων σελίδων των ανεκδοτικών χρονικών του τόπου. Το κεφάλαιον [...] θα ηδύνατο να επιγραφή [...] τα Χρυσά Έτη της Ελλάδος. Αλλ' ο χρυσός αυτός δεν έλαμπεν ή εν τη φαντασία εγρηγορότων οπτασιαστών και δεν εχρύσωνεν ή τα οράμματα [sic] εξημμένων ονειροπόλων.*

Με τη βοήθεια της λογοτεχνίας θα παρουσιάσουμε δύο από τις πιο κρίσιμες στιγμές της ζωής του νεότερου Λαυρείου και θα ασχοληθούμε όχι μόνο με τα «χρυσά έτη», αλλά και με τα πέτρινα. Εννοούμε, προφανώς, τη γέννηση και την αλλόκοτη ακμή της ιδιότυπης αυτής πόλης από τη μια, και τον οικονομικό μα-

1. Ο Μιχ. Μητσάκης χρησιμοποιεί τον όρο *Λαυριακά* (sic) και όχι *Λαυρεωτικά*, που φαίνεται ότι έχει επικρατήσει (βλ. Μιχ. Μητσάκης, *Το έργο του*, «Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας», σελ. 151. Εισαγωγή-Σχόλια-Επιμέλεια Μιχ. Περάνθη, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ.). Τα γεγονότα, ωστόσο, συνδέονται πιο άμεσα με την πόλη του Λαυρείου και όχι με ολόκληρη τη Λαυρεωτική, πράγμα που δικαιώνει την προτίμηση του Μητσάκη. Δεν είναι όμως μόνο η κυριολεξία: είναι και η χρήση που, προφανώς, έχει συντελέσει στην επιλογή του αυτή. Ο συγγραφέας, σύγχρονος των γεγονότων, είχε ακούσει χωρίς αμφιβολία από τους ανθρώπους της εποχής του τον όρο. Αντίθετα, τα *Λαυρεωτικά* μάς οδηγούν μάλλον σε λόγια απόδοση επιστημόνων, ιδίως ιστορικών, που ασχολήθηκαν μ' αυτά. Συνήθεις είναι και οι όροι το «Λαυρεωτικόν ζήτημα» ή απλά το «Λαυρεωτικόν».

2. Βλ. Μιχ. Μητσάκη, ό.π., σελ. 152.

ρασμό της³ από την άλλη το όραμα, που έντεχνα αφέθηκε να αναπτυχθεί και να φουσκώσει τα μυαλά όλων σχεδόν των Ελλήνων γύρω στα 1870, και τον αντίποδά του, την ανώμαλη προσγείωση στην καθημερινότητα, στις απάνθρωπες συνθήκες εργασίας περί τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, όταν μετά τη μανία του εύκολου και άμεσου πλουτισμού ήρθε η πικρή ώρα της αλήθειας, η σκληρή πραγματικότητα με το αδυσώπητο κυνήγι του μεροκάματου του τρόμου.

Τα λογοτεχνικά κείμενα δεν έχουν σχέση, βέβαια, με την αυστηρή επιστημονική ανάλυση ούτε και με την ψυχρότητα που πρέπει να διέπει την προσπάθεια για την ιστορική αντικειμενικότητα. Δε διαθέτουν το προσόν της συνθετικής γενίκευσης. Αποτυπώνουν, ωστόσο, με αφοπλιστική απλότητα, την καθημερινότητα και τον αυθορμητισμό που διακρίνουν τις ανθρώπινες πράξεις ο πόνος και το πάθος που τα διαπερνούν, έχουν ως αποτέλεσμα να διακρίνεται έντονα η σφριγηλή λειτουργία του μικρόκοσμου, με το ανεπανάληπτο προσωπικό στοιχείο, την ανθρωπιά και την απανθρωπιά του. Η λογοτεχνία, κοντολογίς, αναδεικνύει το μερικό και τις μεμονωμένες ή ιδιόρρυθμες περιπτώσεις, χωρίς όμως να λαθεύει στο γενικό, μια και οι μικρογραφίες της, αν κωδικοποιηθούν και μελετηθούν, αποδίδουν άσφαλτα την αντικειμενικότητα.

Το ιστορικό των Λαυρειακών έχει καταγραφεί με πολύ γλαφυρό και, στο βάθος, κωμικοτραγικό τρόπο στο εκτενές διήγημα «Εις Αθηναίος χρυσοθήρας». Ο Μιχαήλ Μητσάκης, ο συγγραφέας του, περίπτωση τραγική για την παράνοιά του και σημαντική –ίσως ίσως λόγω αυτής ακριβώς της παράνοιας– για τη διεισδυτική ικανότητά του και την ψυχογραφική διερεύνηση των ηρώων του, μας παρέχει άφθονες ιστορικές μαρτυρίες, διάσπαρτες όμως και υποταγμένες στις συλλογικές συμπεριφορές, εφόσον πρόκειται για λογοτεχνικό κείμενο και όχι για ιστορική πραγματεία.

Ολόκληρη η Ελλάδα, πόλεις και χωριά, έζησαν με τη χίμαιρα του εύκολου και γρήγορου πλουτισμού. Αιτία της παράκρουσης η *ανόρυξις των μεταλλουργείων του Λαυρίου*,⁴ και ηθικός αυτουργός μια ιταλοελληνική εταιρεία [...] *κερδοσκοπών εχόντων και αρχαιολογικάς γνώσεις, που είχαν την αρκετά πρωτότυπον ιδέαν της επαναλειτουργίας των αρχαίων μεταλλείων αργύρου, τα οποία [...] δεν είχαν ίσως ολοσχερώς εξαντληθή [...]. Αφού δε οι νεώτεροι χρόνοι είδαν το έκτακτον φαινόμενον ολοκλήρου λαού, τεθαμμένον τέως ως διαπαντός υπό την δουλείαν, ανισταμέ-*

3. Βλ. Βασίλη Δασκαλάκη, *Οι ξεριζωμένοι. Διήγηση ενού χωριάτη*, σελ. 134 κ.εξ., καθώς και 150, Πρόλογος: Έλλης Αλεξίου, Αθήνα ²1980, Εκδόσεις Καστανιώτη.

4. Για το ιστορικό των Λαυρειακών βλ. Μιχ. Μητσάκη, *ό.π.*, σελ. 151-153. Για την Εταιρία βλ. το *Καταστατικόν της Εταιρίας των μεταλλουργείων του Λαυρίου μετά των σχετικών συμβάσεων, νόμων και Β. Διαταγμάτων*, Αθήνησιν 1877, εκ του Τυπογραφείου Θρασυβούλου Παπαλεξανδρή. Για την όλη πορεία των μεταλλείων βλ. Γεωργίου Α. Αναστασοπούλου, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, Αθήναι 1947, «Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία» Α.Ε., τόμ. Α'-Γ', σελ. 266-272, 357, 508, 540, 551-552, 571, 614-620, 696-698, 783-784, 1177-1178, 1186-1189 και 1380-1382.

νου εκ νεκρών, δεν θα ήταν όλως παράβολος πιθανώς η σκέψις ότι διά καταλλήλου εργασίας θα ηδύνατο ν' ανευρεθώσι και οι θησαυροί ους είχεν άλλοτε, υπό την γην του κεκρυμμένοι,⁵ γράφει ο οξυδερκής Μητσάκης, καταφεύγοντας σ' έναν ενδιαφέροντα παραλληλισμό και καυτηριάζοντας την προγονοπληξία⁶ της εποχής του, την καταφυγή στις εύκολες λύσεις και την προβολή των έτοιμων συνταγών.⁷

Το Λαύρειο, λοιπόν, μεταβλήθηκε ως διά μαγείας σε οικονομικό παράδεισο, μονοπώλησε το ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας επί μακρό διάστημα, έθρεψε τα όνειρα της αποκατάστασης ενός λαού που την κρίσιμη εκείνη εποχή είχε αρχίσει να αποκτά συνείδηση της υπαρξής του, συνείδηση σε πολλά σημεία στρεβλή, μια και βρέθηκε αβοήθητος στην κρίσιμη καμπή της παγίωσης της ιδεολογίας του και της διαμόρφωσης των προτύπων του.

*Αιφνίδια δίψα πλουτισμού κατέλαβε τα πλήθη, ην εκμεταλλεζόμενοι οι έξωθεν επί τη ευκαιρία ταύτη επελθόντες τότε χρηματισταί υπεξέκαυσαν όλα τα μωρά ένστικτα του όχλου κ' έδωκαν να πιστεύση εις αυτόν, ότι εκεί πέραν, εις την Σουνακίην άκραν, εκρύπτοντο αμύθητοι θησαυροί,⁸ αναφέρει ο Μητσάκης. Και συνεχίζει, φέρνοντας στο νου μας το σήμερα και όσα κωμικοτραγικά συνέβησαν πρόσφατα στο Χρηματιστήριο της Αθήνας, πράγμα που δείχνει πόσο δύσκολα αλλάζει η επιρρεπής στον εμπαιγμό ανθρώπινη φύση: *Η επιχείρησις του Λαυρίου ωρίσθη να γίνη διά μετοχών, από της στιγμής δ' εκείνης δεν υπήρξεν άνθρωπος ώστε να μη φιλοδοξήση ν' αποκτήση τοιαύτας [...]. Έξωθεν της «Ωραίας Ελλάδος» εγκαθιδρύθη το πρώτον πρόχειρον χρηματιστήριον, και εμνήθη η τέως απλοϊκή Ελλάς [...] τον διά παντός τρόπον εκ του μηδενός πλουτισμόν [...].⁹ Και έφερον τας οικονομίας αυτών [...] τον μισθόν του ο υπάλληλος, τα κέρδη του ταμείου του ο έμπορος. Και, από την πρωτεύουσαν η νόσος μετεδόθη κ' εις τας επαρχίας τάχιστα.¹⁰**

5. Βλ. Μιχ. Μητσάκη, ό.π., σελ. 152.

6. Η ίδια προγονοπληξία –για να δώσουμε ένα παράδειγμα από τον πνευματικό χώρο, το οποίο, ωστόσο, δείχνει καθαρά ότι οι ιδεολογίες και τα ιδεολογήματα καλύπτουν τόσο το χώρο της ύλης, όσο και του πνεύματος και έχουν γενικό κύρος– υπήρξε από τις βασικές αιτίες του αρχαϊσμού και του σχετικού μ' αυτόν γλωσσικού ζητήματος. Για το θέμα αυτό βλ. Μανόλη Α. Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνική γραμματική, ιστορική εισαγωγή*, Αθήνα 1938, τόμ. 1ος, σελ. 96-99, 102-105, και Α.Ε. Μέγα, *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*, μέρος β', σελ. 173-242 και 310-412, Αθήνα-Γιάννινα 1997, Εκδόσεις «Δωδώνη» (ανατύπωση).

7. Βλ. Μιχ. Μητσάκη, ό.π., σελ. 153.

8. Βλ. Μιχ. Μητσάκη, ό.π., σελ. 153.

9. Ό.π., σελ. 153.

10. Βλ. Μιχ. Μητσάκη, ό.π., σελ. 154-155: *Τα βουνά, αι ράχεις, τα λαγκάδια, τα χωράφια, πάσα γης πτυχή και πάσα όγκωσις και πάσα έκτασις ανεδιφώντο λυσσωδώς υπό αυτοσχεδίων επιδρομέων. Καραβάνια ολόκληρα εξεκίνων από των πόλεων προς ανιχνεύσεις ανά τας ερημίας μερών άτινα υπετίθετο [...] πως θα εγκρύπτοντο ορυκτά. Εταιρίαι εσχηματίζοντο. Συμμορία μεταλλοκνηγών διωργανούντο. [...] Καμμία σχεδόν άλλη ενασχόλησις, καμμία σχεδόν άλλη φροντίς.*

Αλλά και πέρα από αυτά το Λαύρειο έγινε αιτία να καταλάβει mania τους Έλληνες για την εξόρυξη μεταλλευμάτων σε διάφορες περιοχές. Ο Μεγγλίδης, ο μισότρελος χρυσοθήρας και ήρωας του διηγήματός μας είχε δημιουργήσει με τη φαντασία του μεταλλείο στον Ωρωπό,¹¹ ο πεζογράφος Γεώργιος Βιζυηνός μεταλλεία στη Θράκη,¹² οι περισσότεροι Έλληνες οραματίζονταν το δικό τους μεταλλείο ο καθένας και η ορυκτολογία ήρchiσε να θεωρήται επιστήμη και αυτή, και [...] πρώτην φοράν τα βάρη της εν τω Πανεπιστημίω Φυσικής Σχολής εμέτρησαν τους φοιτητάς των όχι πλέον εις τα πέντε δάκτυλα.¹³

Με τον τρόπο αυτό το Λαύρειο απέκτησε αστραπιαία φήμη, συνδέθηκε το όνομά του με το όνειρο της υλικής ευημερίας, αλλά και της ομαδικής παράκρουσης ενός ευκολόπιστου, ευμετάβολου και, το χειρότερο, αδαούς λαού, που οι διάφοροι επιτήδειοι τον κατηύθυναν με το αζημίωτο, βέβαια, και για εξυπηρέτηση αλλοτρίων συμφερόντων, όπου και όπως επιθυμούσαν.

Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια, αισθητή η απογοήτευση του Μεγγλίδη και καταφανής η αξιοπρεπής απελπισία του από τη διάψευση των προσδοκιών του, όταν ο κύριος Δημητράκης, ο επίδοξος χρηματοδότης του, τον αποπέμπει:¹⁴ *Κύριε Δημητράκη... με προσβάλλετε... εγώ ενόμιζα ότι ενδιαφέρεσθε... δεν είστε ποτέ... [...] αλλά βλέπω... άλλα είστε... λυπούμαι πολύ... δεν το επερίμενα ποτέ από σας, κύριε Δημητράκη!... Χαίρετε!*¹⁵

Η παιδική αφέλεια, η ανωριμότητα και η φιλοτιμία –λέξη ιδιορρυθμώς πολυσήμαντη και γι' αυτό μαγική στην ελληνική γλώσσα– του χρυσοθήρα των Αθηνών μεταλλάσσεται σε απερίγραπτο πόνο στην ιστορία ενός ώριμου παιδιού, στο κοινωνικό μυθιστόρημα *Οι ξεριζωμένοι* του Βασίλη Δασκαλάκη.¹⁶ Το Λαύρειο

11. Για την ορυκτομανία που είχε καταλάβει τον κόσμο και τις ενέργειες στις οποίες προέβαιναν, βλ. Μητσάκη, ό.π., σελ. 150-151 και 154-156.

12. Ο Βιζυηνός γύρω στα 1881 είχε αρχίσει να ασχολείται με το μεταλλείο του στο Σαμάκοβο της Θράκης (βλ. το χρονολόγιο και την Εισαγωγή στο βιβλίο: Γ.Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, επιμέλεια Παν. Μουλλάς, Αθήνα 1980, Ερμής. Για τη «μεταλλομανία» στην Ελλάδα της εποχής και τα θύματά της από τον πολιτικό κόσμο (Αλέξ. Κουμουνδούρος, Θ. Ζαΐμης, Ε. Κανελλόπουλος, Σκαρλάτος Σούτσος) βλ. Χρήστου Π. Μπαλόγλου, *Το Λαυρεωτικόν Ζήτημα και οι κοινωνικοοικονομικές του επιδράσεις*, σελ. 29-32, Αθήνα 1988, Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής.

13. Βλ. Μητσάκη, ό.π., σελ. 155, στην οποία συνεχίζει χαρακτηριστικά: [...] *Οι εν Αθήναις χημικοί ήσαν δουλειάν, κ' εξέδιδαν φετφάδες αδιάκοπα, διά παν ό,τι και αν τοις έστελλαν, και ζύλον κούτσουρον αν ήτον, ό,τι πολύτιμα ενείχε μέταλλα και θαυμαστά, ίνα δεσπόζη ούτω κ' επεκτείνεται του απομουρλαθέντος όχλου η κτηνώδης άνοια* (σελ. 155-156).

14. Βλ. Μητσάκη, ό.π., σελ. 171-172.

15. Ό.π., σελ. 172.

16. Βασίλης Δασκαλάκης, *Οι ξεριζωμένοι. Διήγηση ενού χωριάτη*. Πρόλογος: Έλλη Αλεξίου, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1980, εκδόσεις Καστανιώτη. Με τους *Ξεριζωμένους* σε σχέση

συνδέεται στην περίπτωση αυτή με την άλλη όψη της εικόνας της ελληνικής κοινωνίας, την αυθεντική με την ορφάνια και τη φτώχεια, την ανέχεια, την απάνθρωπη εργασία και την απέλπιδα προσπάθεια του περάσματος σε μια ανθρώπινη ζωή. Ταυτίζεται με την ανεργία και την εσωτερική μετανάστευση που επιβάλλεται, εκ παραλλήλου με την ξενιτιά,¹⁷ από τις νέες βιομηχανικές συνθήκες και εργασιακές σχέσεις. Η επιλογή του Λαυρείου δεν είναι συμπτωματική. Η πόλη αυτή με τη βιομηχανική υποδομή της λόγω των μεταλλείων επιλέχθηκε από χιλιάδες κατατρεγμένους,¹⁸ από μεροκαματιάρηδες και ανθρώπους της μεγάλης ανάγκης. Ανακούφισε, όσο αυτό ήταν δυνατό, τη δυστυχία και την ανέχειά τους, γι' αυτό και δέθηκαν άρρηκτα μαζί της. Σ' αυτούς οφείλεται, στο μεγαλύτερο βαθμό, η δημιουργία του σύγχρονου Λαυρείου.

Και πάλι, λοιπόν, το Λαύρειο στο κοινωνικό προσκήνιο. Μια μικρή και νεοσύστατη στην ουσία πόλη ευνοείται από τις συγκυρίες και αναδεικνύεται σε μοντέλο βιομηχανικής-εργατικής πολιτείας. Συνδέεται με τους νέους τρόπους παραγωγής και αναπτύσσει αντίστοιχη ιδεολογία. Τα εργατικά ατυχήματα, οι ποικίλες αρρώστιες¹⁹ –κυρίως εξ αιτίας των ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας, των ατυχημάτων, και της κακοπέραςης–, η ρουφιανιά αντιμετώπι με την αλληλεγγύη, η γνήσια ανθρωπιά δίπλα στη στυγνή εκμετάλλευση και την αδικία θα αποτελέσουν τους κοινωνικούς

με το Λαύρειο έχει ασχοληθεί ο Γιώργος Π. Σταματίου σε παλαιότερη ανακοίνωσή του με τον τίτλο «“Οι ξεριζωμένοι” (sic) του Βασίλη Δασκαλάκη – “Τα καημένα” του Μένη Κουμανταρέα: Δύο παράπλευρες μαρτυρίες για τη ζωή των κατοίκων του Λαυρίου. (Διαπιστώσεις και συμπεράσματα)», *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Καλύβια 5-8 Νοέμβρη 1987), Καλύβια 1988.

17. Για το τεράστιο ζήτημα της μετανάστευσης και τις επιδράσεις του στον ψυχισμό του Νεοέλληνα, βλ. το αφήγημα του Θανάση Βαλτινού, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, βιβλίο πρώτο, Αθήνα 1990, εκδόσεις Άγρα.

18. Βλ. Δασκαλάκη, ό.π., σελ. 76, 77.

19. Δασκαλάκης, ό.π., σελ. 69, όπου η αναφορά στις ασθένειες ζώων: *Περισσότερο από τους ανθρώπους πειράζει τα κάθε λογής ζωντανά πρώτ' απ' όλα τις γάτες. Και σε πιάνει αλήθεια κρνερός φόβος, [...] να θεωρείς τα κακότυχα τούτα τα ζούδια, [...] να τα βλέπεις να χτυποβολιούνται σα σεληνιασμένα πέρα δώθε στα ντουβάρια, γυρέβοντας να γλιτώσουν. Οι κότες στριφογυρίζουν γύρω γύρω, τρικλίζουν, πέφτουν, ξανασηκώνονται. [...] Οι κατσίκες πάλι δεν τρέχουν, αυτές σωριάζονται χάμου με κατακόκκινα μάτια ορθάνοιχτα κι αγκομαχούνε και βγάνουν αφρούς. [...] οι αγελάδες του κοσμάκη ψοφούσαν δίχως να ξέρει κανένας τι είχανε.* Παράλληλη μαρτυρία για τους σκύλους αυτή τη φορά, προσεπιβεβαιωτική των προηγούμενων, καταγράφει ο Εμμ. Λυκούδης στο διήγημά του «Οι Νεμρώδ της Λαυρεωτικής», που εκτυλίσσεται στην περιοχή του Λαυρείου, περίφημο κυνηγότοπο τα χρόνια εκείνα. Βλ. το βιβλίο *Κίμων Ανδρεάδης – Οι Νεμρώδ της Λαυρεωτικής*, σελ. 211-212, εν Αθήναις 1920, εκδότης Ιωάννης Δ. Κολλάρος. Το βιβλίο αυτό είναι χρήσιμο για το άφθογο και ποικίλο πληροφοριακό υλικό του για το Λαύρειο στα τέλη του 19ου αι. Όσον αφορά στις επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία, βλ. σελ. 71 (για τη μόλυβδίαση) και 118-119 (για την ελονοσία). Και ο Λυκούδης αναφέρεται στην αφόρητη ατμόσφαιρα της περιοχής (ό.π., σελ. 210).

όρους που, τροφοδοτούμενοι από το άπιαστο όνειρο και στηριζόμενοι στους συνδικαλιστικούς αγώνες,²⁰ θα στιγματίσουν και ταυτόχρονα θα εξαγιάσουν αυτή τη χαρακτηριστική για τη δομή της βιομηχανική πόλη, που εδραιώθηκε πάνω σε ευρωπαϊκά βιομηχανικά πρότυπα, αλλά επιβίωσε χάρη στην ελληνική ψυχή της.

Σ' αυτό το Λαύρειο θα βρεθεί και ο συγγραφέας Βασίλης Δασκαλάκης, ξεριζωμένος²¹ μέσα σε ξεριζωμένους, παιδί της ορφάνιας, και θα μας δείξει τι σημαίνει βίαιη αποκοπή από την πατρογονική εστία. Ο ήρωας του αφηγήματος θέλει να λειτουργήσει ως σκεπτόμενος άνθρωπος και όχι ως αριθμός, ως ο αριθμός E93²² ή E90,²³ τον οποίο έφερε ως εργάτης των μεταλλείων. Και ο Δασκαλάκης χρυσοθήρες θα παρουσιάσει στις σελίδες του βιβλίου του, αλλά «χρυσοθήρες» του μεροκάματου, γιατί χρυσάφι είχε καταντήσει κι αυτό, δυσεύρετο και θλιβερό στα τέλη περίπου της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Η ανεργία, για την αποφυγή της οποίας συνέρρεαν οι εργάτες στην περιοχή των μεταλλείων, σύντομα μεταδόθηκε σαν κολλητικό νόσημα και στο Λαύρειο που ήδη είχε αρχίσει να αντιμετωπίζει προβλήματα επιβίωσης του εργοστασίου του, της κατά οξύμωρο και αντιφατικό τρόπο πηγής ζωής των κατοίκων του.

Ο Δασκαλάκης παρουσιάζει με μοναδικό τρόπο την ανεπίστρεπτη πορεία και το όνειρο που καθημερινά στην περίπτωση του ποτίζεται με δάκρυ και αίμα. Η όλη οικονομία του μυθιστορήματός του υπαγορεύεται από την ανάγκη. Η πολιτεία του είναι πολιτεία κολασμένων και οι προλετάριοι του θυμίζουν σε ταξικό πλέον επίπεδο τη μετάβαση από τους χωριάτες του Κωνστ. Θεοτόκη στους προλετάριους και τους λούμπεν ήρωες του Δημ. Βουτυρά. Από το πανηγύρι του χωριού με το ηθογραφικό πλαίσιο μεταφερόμαστε πλέον στο κοινωνικό δράμα του βιομηχανικού εργάτη.

Το Λαύρειο, λοιπόν, λειτουργεί στη νεοελληνική ζωή ως πόλη οριακή, χώρος των υπερβάσεων και των υπερβολών των ανεδαφικών μεγάλων προσδοκιών και

20. Για τις εργατικές απεργίες του Λαυρείου, τις κινητοποιήσεις της εργοδοσίας και του κράτους, αλλά και τον πρωτοποριακό ρόλο των απεργών βλ. Γιάνη Κορδάτου, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, σελ. 34 κ.εξ. (για την περίφημη απεργία του 1896 δες σελ. 36-40), Αθήνα 1956, εκδ. Πέτρος Δ. Καραβάκος. Οι απεργίες του Λαυρείου αποτέλεσαν, ασφαλώς, προηγούμενο για την απεργία του Αυγούστου του 1916 στα μεταλλεία του Μεγάλου Λιβαδιού στη Σέριφο (βλ. στο ίδιο, σελ. 203-205).

21. Ο γενέθλιος τόπος του ήρωα, από τον οποίο μετά το θάνατο του πατέρα του κατέφυγε στο Λαύρειο, ήταν η Αγία Τριάδα που αναφέρεται κατ' επανάληψη στο πρώτο μέρος του βιβλίου του. Λαθεμένα αναφέρεται από τον Γ. Σταματίου η Κρήτη ως τόπος καταγωγής και προέλευσης του ήρωα (ό.π., σελ. 221). Για ιστορικές πληροφορίες βλ. τον Πρόλογο της Έλλης Αλεξίου στην έκδοση του αφηγήματος, το 1980, σελ. 9 κ.εξ. Φωτογραφία του χωριού Κάββαλος υπάρχει στη σελ. 11 του ίδιου βιβλίου.

22. Δασκαλάκης, ό.π., σελ. 73: *Μου 'χουν δοσμένη μια στρογγυλή μπρούντζινη μάρκα με τον αριθμό E93 απάνω. [...]*

23. Δασκαλάκης, ό.π., σελ. 115: *Κι είχα γινεί πια το νούμερο E90 [...]*.

των χιμαιρικών ονείρων από τη μια, και των μοιραίων και εγκλωβισμένων στη βιοπάλη από την άλλη. Η πόλη όπου καιροφυλακτεί υπό τις ποικίλες μορφές του ο θάνατος, αλλά και η πόλη που, ταυτόχρονα, αντιστέκεται πεισματικά σ' αυτόν και προσπαθεί να διαιωνίσει και να δικαιώσει τη ζωή.

Ενώ όμως το βάρος της αφήγησης πέφτει στο μικρό ήρωα, γύρω από τον οποίο περιστρέφονται τα πάντα, τις εντυπώσεις του αναγνώστη τις κερδίζει η πόλη. Το στοιχείό της, το φάντασμά της –συχνότερα– και η ψυχή της –πιο σπάνια– πλατώνεται στις σελίδες του βιβλίου. Η αίσθηση κατά συνέπεια του χώρου –και αυτό προσγράφεται στις επιτυχίες του Δασκαλάκη, ο οποίος καταφέρνει να δώσει μέσα από το μεμονωμένο το γενικό– είναι ιδιαίτερα έντονη. Ο συγγραφέας θέλει να προβάλλει το δράμα και τον αγώνα του ήρωά του, και τελικά αφήνει να αναδυθεί και να αναδειχθεί το τραγικό μεγαλείο του ανθρώπου μέσα από την πόλη, η οποία συμπάσχει σαν άνθρωπος για τους συνανθρώπους του.

Ολόκληρα βουνά σκουριές από τις ασταμάτητες «εκκαμινεύσεις» των φούρνων του μολυβιού, μάβρες και σκληρές σαν το χοντρό γυαλί, σιδηροδρομικές γραμμές και «επιχωματώσεις» ζώνουνε σαν βαρύ κάστρο γύρω γύρω τη βασανισμένη πολιτεία των μεταλλείων, με τα φουγάρα και τα εργοστάσια και με τα στριμωγμένα χαμόσπιτα της αργατιάς.²⁴ Δεν πρέπει να παραλείψουμε να κάνουμε σύντομη έστω μνεία στις ιστορικές μαρτυρίες για την πόλη, που υπάρχουν άφθονες στο κείμενο αυτό· όμως, με την απαραίτητη επισήμανση ότι η χρησιμότητά τους είναι άμεσα κοινωνική. Το κλίμα της και το λιμάνι της,²⁵ οι περίφημες εκβολάδες και οι σκωρίες,²⁶ οι συνοικίες και η διαστρωμάτωση του πληθυσμού²⁷ της, το εργοστάσιο, οι φούρνοι,²⁸ οι ταβέρνες,²⁹ η μόνη διασκέδαση των απανταχού ταξικά καταπιεσμένων, από το Θεοτόκη μέχρι το Βάρναλη, οι λαϊκοί τύποι,³⁰ όλα ταυτισμένα με το κοινωνικό περιβάλλον και ιδεολογικοπολιτικά χρωματισμένα,³¹ με τη ζωντάνια της κοινωνικής εξέλιξης

24. Δασκαλάκης, ό.π., σελ. 67.

25. Δασκαλάκης, ό.π., σελ. 87.

26. Για τους αμύητους στη μεταλλευτική ορολογία, τη σχετική με το Λαύρειο, βλ. το άρθρο του καθηγητή του Πολυτεχνείου Ι.Π. Δοανίδη στο *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* του Γεωργίου Δροσίνη (1926, σελ. 325-347), με τον τίτλο «Αρχαία μεταλλεία – Το Λαύρειον». Ενδιαφέρον παρουσιάζει τόσο η υπάρχουσα ορολογία (για συγκρίσεις των αρχαίων όρων με τους σημερινούς), όσο και η άμεση κατά την αρχαιότητα σχέση μεταλλείων και πόλεως των Αθηνών, γεγονός που επαναλήφθηκε τα νεότερα χρόνια, αλλά και επεκτάθηκε σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, όπως καταφαίνεται και στα δύο πεζογραφήματα της μελέτης μας.

27. Δασκαλάκης, ό.π., σελ. 105.

28. Ό.π., σελ. 103 και 109.

29. Ό.π., σελ. 81.

30. Ό.π., σελ. 95 και 101.

31. Ό.π., σελ. 16.

και όχι την απλή παράθεση ή την εκ των υστέρων και εκ του ασφαλώς ερμηνεία, όλα αυτά ανεξαιρέτως συνενώνονται και διαμορφώνουν την ερωτική εικόνα του Λαυρείου, συναποτελούν την αντιφατική ψυχή του. Και ακόμη μέσα από την εργασία –ή καλύτερα τη δουλειά, όπως την αποδίδει παραστατικότερα η ρίζα της αρχαίας έννοιας– στο εργοστάσιο και σε δεύτερο πλάνο σε άλλους χώρους της πόλης, από την καθημερινή ζωή των λαϊκών στρωμάτων, την ανεργία και τους πολλαπλούς κινδύνους (λόγω των ατυχημάτων ή των ασθενειών)³² αναπαριστάνεται από το συγγραφέα το πολυπολιτισμικό και το ετερόκλητων προελεύσεων μωσαϊκό.³³

Η πρόσμειξη των ξενοφερμένων στο Λαύρειο δείχνει το ευρύτερο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας, που χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια σύζευξης του ασύλληπτου ονείρου και της αχαλίνωτης φαντασίας, όπως εκδηλώθηκε απλοϊκά και κωμικοτραγικά από τον Μητσάκη, και του ανείπωτου πόνου των εγκλωβισμένων, που ή έχουν συμβιβαστεί ή, όπως ο ήρωας των *Ξεριζωμένων*, ζητούν εναγώνια την απαλλαγή από το μαρτύριο,³⁴ το δρόμο προς την ελευθερία.

Επιλέξαμε δύο σημαντικές πτυχές της ζωής του Λαυρείου για να δείξουμε ότι το όνομα της πόλης αυτής είναι άρρηκτα δεμένο με τη διαμόρφωση της κοινωνίας και της ιδεολογίας της σύγχρονης Ελλάδας. Το Λαύρειο ευνοήθηκε από τις νέες πολιτικοοικονομικές συνθήκες, υπό την έννοια ότι σ' αυτές οφείλει την ύπαρξή του. Με τη σειρά του ανταπέδωσε την «εύνοια» αυτή, δημιουργώντας το μύθο του, που σχετίζεται με την εργατιά και τον ανθρώπινο πόνο, αλλά και το πείσμα για την επιβίωση και την προκοπή. Το Λαύρειο ισοδυναμεί με το όνειρο που, αν και απραγματοποίητο, το αγαπάμε γιατί πορευτήκαμε μαζί του. Εκπροσωπεί τον προδομένο απλό άνθρωπο, που η αφέλειά του³⁵ γίνεται αιτία του μαρτυρίου του, αλλά και ακούσια εκδίκηση κατά των εκμεταλλευτών του, χάρη στην επιμονή του να μένει γαντζωμένος από τη ζωή και να συνειδητοποιεί ότι πρέπει να την απολαμβάνει όπως είναι, παλεύοντας παράλληλα για τη βελτίωσή της.

32. Όπ., σελ. 132: *Κάποτε κάποτε, ο αναβατήρας ενού πηγαδιού αντίς μεταλλείο ανεβάζει σιγά σιγά μέσ' απ' τους ογρούς αγρούς δυο ανθρώπους, του ενού τα μούτρα είναι ολομάτωτα και βογγάει, ο άλλος τον έχει αγκαλιασμένον απ' τις μασκάλες και τον βαστάει. Και σελ. 71: Ο γιατρός της εταιρίας που θα πας να σε κοιτάξει θα πει πως είναι «ελαφρά μολυβδίασις» [...].*

33. Όπ., σελ. 72: *[...] Όλοι εγεννήθησαν κάπου, κάπου αλλού, σε κάποιο νησάκι ή κάποια γλώσσα του Αιγαίου, κι όλοι κείτονται ενθάδε. [...]*

34. Όπ., σελ. 71: *[...] έρχονται να δουλέγουν τρία τέσσερα χρόνια, όχι παραπάνω, να κάμουνε καμιά οικονομία και να γυρίσουνε με το καλό στα μέρη τους, και 72: [...] Θα γυρίσει το δίχως άλλο. Αλλιώςτικα δε θα είχε κανένα νόημα δωπέρα η ζωή. [...]*

35. Όπ., σελ. 125: *[...] Όλη η εργατιά περηφανεβότανε τότε με τούτο το καινούργιο μεγάλο έργο της εταιρίας της [...] κι ο κάθ' εργάτης είχε φάει πολλές από τις λίγες λέφτερες ώρες του να πηγαίνει να το βλέπει από κοντά να το χαίρεται. Μα έπειτα, που το θεριό στήθηκε στη θέση του και δοκιμάστηκε, αποδείχτη πως δε σφέρνει να δουλέψει. [...]*

Παράρτημα³⁶Γεωργίου Μαρτινέλη, «Το Ζήτημα του Λαυρίου και η διπλωματία»³⁷

1
 Ναι, τες συχαίνομαι
 που τες διαβάζω,
 όμως την τόλμη τους
 δεν την θαυμάζω.
 Σκοντάβουν κάποτε
 και κορασίδες,
 και θέλεις έντιμες
 εφημερίδες;
 Ή θα εξαιρέσουμε
 τες σοβαρές
 και τάχα ελεύθερες
 ευρωπαϊκές;

2
 Αν ίσως είχαμε
 κι εμείς καμπόσα
 προσόντα τούρκικα,
 του ξένου η γλώσσα
 δεν ήθελ' εύκολα
 για μας ανάψει.
 Αλλά, στο ύστερο,
 μη θα μας θάψει
 αυτό το ζήτημα
 το ληστρικό,
 που το βαφτίσαμε
 Λαυριακό;

36. Ο Κερκυραίος ποιητής Γεώργιος Μαρτινέλης (1836-1896) είναι εν πολλοίς άγνωστος ή, ακριβέστερα, κατ' όνομα μόνο γνωστός από κάποια ποιήματά του στα σχολικά Ανθολόγια, από τις αρχές του 20ού αι. έως το 1950, περίπου. Σπούδασε νομικά στην Ιόνιο Ακαδημία και στην Ιταλία. Ριζοσπάστης και φανατικός ενωτικός εξορίστηκε από τους Αγγλους στα Κύθηρα. Ποιητής γνωστός την εποχή του και ανήσυχος ως άτομο, άφησε πολύ λίγο εκδεδομένο έργο και γι' αυτό, κυρίως, λησμονήθηκε στη συνέχεια. Το ανέκδοτο έργο του, σημαντικό σε έκταση και σε ιδέες, θα το εκδώσουμε προσεχώς μαζί με τα λίγα, συγκριτικά, εκδοθέντα ποιήματά του στο Ίδρυμα Ουράνη. Το ποίημα αυτό αποτελεί τμήμα της ανέκδοτης ποιητικής συλλογής του, που φέρει τον τίτλο «Σατυρικά διάφορα», πρόκειται δηλαδή για σαρκαστικό και πικρόχολο κείμενο.

37. Το ανέκδοτο αυτό ποίημα είναι αυτόγραφο του Γ. Μαρτινέλη, ο οποίος και μορφομένος και ιδιαίτερα επιμελής ήταν, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από τα χειρόγραφα έργα του. Έτσι, περιθώρια για λάθη ορθογραφικά δεν υπήρχαν. Εκτός από τον τίτλο η λέξη «Διπλωματία» αναφέρεται άλλες δύο φορές στο κείμενό του. Την πρώτη (στροφή 4), είναι γραμμένη με ωμέγα, ενώ τη δεύτερη (στροφή 9), με όμικρον, όπως και στον τίτλο. Να θεωρήσουμε αβλέπτημα τη γραφή με το όμικρον ή τεχνητή παρετυμολογία (διπλός+μάτι), θέλοντας να δείξει τη διπροσωπία των ξένων δυνάμεων που αντιμετώπιζαν τα πράγματα κατά το συμφέρον τους; Με ωμέγα, πάντως, γράφει τη λέξη και τα παράγωγά της τόσο ο Στέφανος Κουμανούδης στη *Συναγωγή νέων λέξεων*, όσο και ο Σκαρλάτος Δ. ο Βυζάντιος στο *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου* του 1835. Ο Α. Γαζής δεν αναφέρει καθόλου τη λέξη διπλωματία στο επίτομο *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης* (έκδ. Κωνσταντίνου Γκαρπολά, Αθήναι 1839).

3

Κι αυτοί που λέγονται
αδικημένοι,
αν και στη φτώχεια μας
καλοθρεμμένοι,
πώς δεν στοχάζονται
να μας αφίσουν
και στην πατρίδα τους
να κουβαλήσουν
όσες εμάζωξαν
εδώ δραχμές,
μ' όλο που βάρβαρες
είναι κι αυτές;

5

Όταν μια φίλη μας,
για τον εβραίο,
μας εξαπόστειλε,
μάθημα ωραίο,
τον πλούσιο στόλο της
να μας φυλάξει,
αι, τότε μάλιστα,
τώθελε η τάξη
να υποχωρήσουμε
στην ευγενή
και μεγαλόψυχη
του ξένου οργή.

7

Αλλ' αν κατάμπροστα
των ευρωπαϊών
από το άσυλο
θερμών γονέων
σεμνές ν' αρπάζουνε
παρθενοπούλες
τολμούν οι βάρβαροι,
μήπως για δούλες
η σοβαρότατη

4

Ω μαύρη τύχη μας!
Ως τότε η βία,
π' άλλοι ονομάζουνε
Διπλωματία,
θ' ανακατεύεται
στα πράματά μας;
Ως τότε η ψεύτικη
ελευθερία μας,
εις κάθε απαίτηση
ξένου Υπουργού,
θάχει την θέληση
ενός παιδιού;

6

Κι όταν πολύστροφη
κομπή Γαλλίδα
κάποιαν αμφίβολη
τιμή ακτίδα
είπε πως έχασε
εις τ' όνειρό της,
κ' εμείς αμέτρητες
για το προικιό της
δραχμές edώσαμε,
ας είν' κι αυτό
την επροκίσαμε
για ψυχικό.

8

Κι εμείς οι άμοιροι,
όταν η Κρήτη,
π' άλλοι δεν έσυραν
από την μύτη,
με τον ασύγκριτον
ηρωϊσμό της
εποδοπάτησε
τον τύραννό της,
σαν τι αποκτήσαμε;

Πολιτική
από το ύψος της
θα κατεβεί;

9

Και τόσα θαύματα,
τόσες θυσίες,
μόνο μας αύξησαν
τες δυστυχίες
κι αναγκασθήκαμε,
για την αγία
χριστιανικότατη
Διπλοματία,
όλη την δόξα μας
σ' ένα χαρτί
να την αλλάζουμε
εις εντροπή.

Πολυκακό!
μια τρύπα εκάμαμε
εις το νερό.

10

Όσοι μας έφταιξαν,
ας ευτυχήσουν
αλλά τουλάχιστο
ας μας αφήσουν
σ' αυτή τη χώρα μας
την μετρημένη
να ζούμ' ελεύθεροι,
αν και πνιγμένοι.
Κι εμείς ας δείξουμε
την πονηριά,
ότι δεν είμεθα
πάντα παιδιά.